

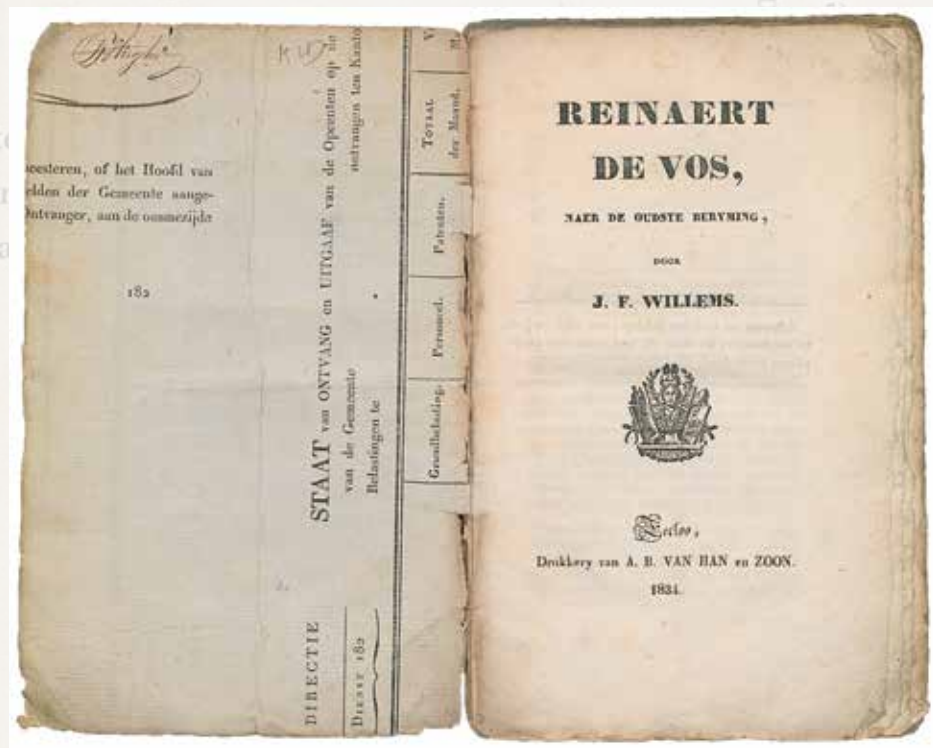
*Een tooverende lokroep
tot lezen. Jan Frans
Willems' Reinaert de Vos.
Naer de oudste beryming,
Tot schoolgebruik en
nuttige lezingen ingerigt
(1839/1858)*

SOFIE MOORS

De Vlaming Jan Frans Willems (1793-1846) houdt zich in de negentiende eeuw bezig met de middeleeuwse *Van den vos Reynaerde*. In 1834 maakte hij een vertaling van de Reynaerttekst uit het Comburgse handschrift, in 1836 gaf hij een wetenschappelijke Reynaerteditie uit en in 1839 vormde hij het Reynaertverhaal om tot een versie voor schoolgebruik.¹

De vertaling uit 1834, uitgegeven bij A.B. van Han en zoon te Eeklo, noemt Reynaertspecialist Rik Van Daele 'een van de scharnierpunten uit de Reynaertbewerkingsgeschiedenis'.² (afb. 2) Het werk vond weerklank tot in Duitsland.³

Maar ook zijn schooluitgave zou een pioniersfunctie vervullen. Willems zorgde als een van de eersten voor een Reynaertbewerking van de middeleeuwse tekst uit het Comburgse handschrift. Zijn *Reinaert de Vos. Naer de oudste beryming, Tot schoolgebruik en nuttige lezingen ingerigt* verscheen in 1839 bij François Pierre Jean Hanicq (1789-1865) te

Afb. 2. Reynaertuitgave van J.F. Willems uit 1834.

Mechelen.⁴ In 1851 – Willems is ondertussen overleden – geeft Hanicq het werk opnieuw uit, ongewijzigd.⁵ Een derde uitgave verscheen niet meer bij Hanicq maar bij drukkerij E[mile Isidore].-F[rançois] Van Velsen (1821-1877), eveneens in Mechelen. Aan dit boekje uit 1858 werden twaalf houtsneden toegevoegd. Een vierde druk bij Van Velsen is ongedateerd maar verscheen wellicht voor 1858, aangezien er nog geen illustraties in voorkomen.⁶

Er zijn dus vier drukken van Willems' tekst bekend, al zijn er wellicht nog meer uitgaven verschenen: 'Er moeten vele duizenden exemplaren gedrukt zijn', stelt Van Daele.⁷ Willems' schooleditie werd bovendien veel nagevolgd en als inspiratiebron gebruikt.⁸

REINAERT

DE VOS,

Het samenwerkingsverband Willems en Van Hemel

De uitgave met illustraties uit 1858 kwam er dan ook door de grote vraag naar het werk.⁹ Die vraag kwam niet alleen van scholen, maar van al de ‘minnaers onzer nederduitsche letterkunde’. In een voorrede bij de nieuwe druk staat:

De exemplaren dezer uitgave worden heden met de grootste gretigheid op gezocht. Wy meenen dan aen de minnaers onzer nederduitsche letterkunde, aengenaem te wezen, met hun van dit nuttig werk een tweede uitgaef aen te bieden [...] ¹⁰

Het is niet Willems zelf die de *Reynaert* in dit voorbericht als een ‘nuttig werk’ bestempelt, maar wel Jan-Baptist Van Hemel (1798-1866). Van Hemel was pastoor te Mechelen, maar vanwege zijn betrokkenheid bij een manifest tegen Willem I vluchtte hij naar Frankrijk.¹¹ Na 1830 keerde hij terug en werd hij superior van het Klein Seminarie in Mechelen.¹²

Van Hemel was intensief bezig met de volkstaal en de spellingkwesties van die tijd. Hij wilde daarom een definitieve spelling in zijn instituut doorvoeren. Hiervoor had hij de hulp van Willems nodig. Hij nodigde de auteur uit voor een bezoek in het Mechelse waar hij hem vroeg om de *Reynaert* op maat van het onderwijs te herwerken. Van Hemel wist dat Willems de *Reynaert* in 1834 al een keer vertaald had, dus deze vertaling kon de basis vormen voor de schooluitgave.¹³ Deze ‘gezuiverde uitgave’ moest dienen als ‘goed voorbeeld’ voor de spelregels en kwam zo tegemoet aan het ‘gebrek aen school- en leesboeken’ in de nieuwe spelling. Van Hemel trad ook op als tussenpersoon en stelde meteen de drukker Hanicq en de publicatiedatum voor.¹⁴

Het doelpubliek blijft echter niet beperkt tot schoolgangers, ook voor ‘het jongere huisgezin’ was het werk nuttig:

Deze volkseditie is dan dit mael ingerigt, niet alleen tot schoolgebruik, maer wel voornamelyk tot aengename en nuttige lezingen voor het

jongere huisgezin. Het werk zal dus ook allernuttigst als giftje en prys geschonken worden.¹⁵

Tevens op vlak van die ‘inrichting’ had Van Hemel een vinger in de pap. Hij overlegde met Willems via briefwisseling over de inhoud van de tekst, en vooral over hoe de vertaling uit 1834 bewerkt diende te worden om deze geschikt te maken voor zowel dat jonge huisgezin als de jonge leerlingen. In 1834 luidde het verhaal in vele passages dan ook anders dan in 1839.¹⁶ Van Hemel stond bovendien in contact met de ‘geestelijke censor’, die hem via brief ook enkele wijzigingen opdraagt. Zo vroeg hij om de dieren in het verhaal minder direct over God en de hel te laten spreken. Van Hemel nam zelf het initiatief en gaf meteen een voorzet tot aanpassingen – niet altijd naar de zin van Willems.¹⁷

Willems wou liever dicht bij het middeleeuwse origineel en de ‘geest van den oudvlaemschen opsteller’ blijven.¹⁸ In een ‘voorberigt’ bij het schoolboek schrijft hij:

Eeuwen lang is de fabel van *Reinaert den vos* by onze voorvaderen een schoolboek geweest, volgens de omwerking in prosa [...] Het hervinden van den oorspronkelyken tekst, in rymen der twaelfde en dertiende eeuw, stelt ons thans in staet dit nationael gedicht van nader by te leeren kennen, en den geest van den oudvlaemschen opsteller daerin te bewonderen.¹⁹

Toch geeft Willems toe, aangezien samenwerken met de clerus zijn enige hoop voor de volkstaal en de commissiespelling was. Wegens de druk van Frankrijk moest hij van de overheid geen steun verwachten.²⁰

Om van zijn reynaertvertaling een schooleditie verspreid te krijgen geeft hij probleemloos toe aan de katholieke druk van Van Hemel [...]. Een toegeving die vooral een pragmatische keuze inhield want de hulp van de clerus was bijzonder belangrijk om de commissiespelling aanvaard te krijgen.²¹

Van Daele schetst de politieke omstandigheden waarin Willems zijn bewerkingen uitgaf. Het is in de context van de Belgische Revolutie dat we Willems' Reynaertschoolboek en ijver voor één officiële spelling beter kunnen begrijpen. De 'Vader van de Vlaamse beweging' blijft zich in een periode waarin België volledig verfranst wordt, engageren voor de Nederlandse taal. Hij wordt daarop verbannen:

Willems is een 'doorn in het oog' voor de nieuwe machthebbers. Hij wordt van Antwerpen naar Eeklo verplaatst, waar hij als ontvanger der registratie zowel financieel als intellectueel op een zijspoor belandt. Willems laat zich echter na de eerste ontgoocheling niet ontmoedigen. Hij stort zich op de filologie en de literatuurgeschiedenis en publiceert studies en tekstuutgaven om de rechten en de autoriteit van het Nederlands in het vanaf 1830 volkomen verfranse België te verdedigen. In zijn ballingsoord zou hij tot 1835 blijven en er zich op de *Reynaert* storten. Na zijn rehabilitatie en overplaatsing naar Gent, zou hij verder het verhaal blijven promoten in zijn strijd voor het Nederlands.²²

Ook Ludo Stynen, biograaf van Willems, stelt dat de vertaling, editie en schoolbewerking gelden als 'voorbeeld van zijn inzet' voor de Nederlandse taal.²³ Willems wil dat zijn jonge doelpubliek de schoonheid van de moedertaal herontdekt:

Moge deze uitgave by het opkomend geslacht den lust doen ontstaen, om onze schoone moedertael (die God ons ter verwaerloozing niet geschonken heeft) al meer en meer te beoefenen en uit te breiden!²⁴

Een uitgave voor *het opkomend geslacht*

Door al deze verschillende agenda's en belangen, en al zeker door de aanpassingsijver van Van Hemel, is het niet altijd mogelijk om na te gaan wie welke wijziging heeft doorgevoerd.²⁵ In een artikel uit 1995 (en in gewijzigde vorm uit 1996) doet Van Daele toch een poging om de verschillen tussen de versies van 1834 en 1839/1858 in kaart te brengen.

De grootste bewerkingsingreep is de indeling in 21 hoofdstukken. De kapitels lopen in lengte van 16 tot 382 verzen en structureren het verhaal. Een nieuw hoofdstuk valt daarbij meestal samen met een ruimte- of sprekerswisseling. Ook het toevoegen van korte ‘Aenmerkingen’, annotaties die moeilijke passages verklaren en korte moralisaties geven, was een grote aanpassing:²⁶

Wy hebben het werk ook in hoofdstukken afgedeeld, en achter elk derzelve eenige aenmerkingen gevoegd, deels om sommige oude vaderlandsche gebruiken op te helderen, deels om den jeugdigen lezer aen te toonen, wat zedelyk nut men uit het verhaelde trekken kan.²⁷

Het schoolboekje diende niet alleen om de nieuwe spelling te leren of de herkomst van onze moedertaal te herontdekken. Ook ‘het zedelyk nut’ van de tekst was een belangrijke didactische functie. De ‘Aenmerkingen’ vatten aan met een samenvatting, gevolgd door historische gegevens, om tot slot de moraal van het verhaal mee te geven. Dit alles doet denken aan de Reynaertvolksboeken, die tevens voor een schoolpubliek waren bedoeld. Deze Zuid-Nederlandse volksboekjes waren ook ingedeeld in hoofdstukken en eindigden met moralisaties. Maar vooral op inhoudelijk vlak is er een grote parallel, namelijk het schrappen van alles wat met seksualiteit en religie te maken heeft.²⁸

Willems zelf zegt dat hij het stuk toegankelijker maakt door de ‘zinspelingen en gispingen op zeden’, ‘welke meer byzonderlyk tot de tyden der middeleeuwen behoorden’,²⁹ aan te passen. Toch stelt Van Daele dat dit niet klopt: ‘De weglatingen betreffen niet de oude gebruiken, wel de moderne taboes’.³⁰ De tekst werd volgens hem niet toegankelijk gemaakt ten behoeve van de ‘jeugdigen lezer’, eerder het omgekeerde: van de 28 verklarende voetnoten die er in 1834 stonden, blijven er in 1839 nog slecht zestien annotaties over. De rest werd nogal willekeurig geschrapt: ‘Van een kinderboek in de moderne zin van het woord is nog geen sprake. Behalve in de summiere opgaven in de “Aentekeningen”, vindt de jeugd weinig historische verklaringen’.³¹

Willems' schoolboek is volgens hem eerder een 'gecastigeerde uitgave'.³² Heel wat passages werden weggelaten of gecensureerd. Zo werd bijvoorbeeld de scène waarin de das Grimbeert reageert op het bedrog tussen Reynaert en wolvin Hersinde aangepast. In 1834 luidde de tekst nog dat het ging om 'overspeligheên'. Het is opnieuw Van Hemel die twee alternatieven suggereert, die Willems combineert zodat de volgende passage overblijft:³³

Versie 1834 (p. 10)

Wat betreft het ongevoeg
Aen zyn vrouw weleer bedreven:
Zy bemindde, heel haer leven,
Reinaert, en hy minde haer.
't Is nu zeker zeven jaer
Dat ze elkander zyn getrouw.
Zoo Hersinde, een schoone vrouw,
Dus door min, door kwade zeên,
Viel in **overspeligheên**,
Is 't niet dwaes daervan te praten?
't Heeft geen wonden nagelaten.

Versie van 1839 (p. 15) /1858 (p. 11)

Wat betreft het kwaed bedryf
Tegen Vrouw Hersint, zyn wyf,
Sprak myn oom van haer geen goed,
Weet dat ze ook niet minder doet;
'T dunkt my dwaes daer van te praten,
Beter waer' dit nagelaten.

Van Daele telt in totaal ongeveer 75 verschillen tussen de versies 1834 en 1839, waarbij het doel duidelijk was om seksuele en religieuze factoren te verwijderen: 'In feite kwam de hele bewerkingsoperatie neer op het castigeren van verwijzingen naar godsdienst en seksualiteit, soms in extreme mate'.³⁴ Naast het wissen van alle referenties aan het overspel tussen de vos en de wolvin, werd ook de scène waarin Belijn en Nobel de pelgrimsattributen zegenen geschrapt. De haas Cuwaert zit ook niet meer tussen de benen van Reynaert, maar tussen diens knieën.³⁵

Een uitgave voor *de luiste kinderen*

Hoewel er amper verschillen zijn tussen de versie uit 1839 en 1858, is er toch één frappante ingreep die Van Daele opmerkte.³⁶ Na Willems' eigen moraal, werd aan 15 van de 21 hoofdstukken een tweede, meer christelijk geïnspireerde moraal toegevoegd. Zo staat er bijvoorbeeld 'Zy steeds regtzinnig in uwen handel; dan hebt gy niemand te duchten. Vossenstreken zyn dikwerf booze treken' na hoofdstuk I of 'Hoe schuldig ook iemand zy, nimmer mag men door valsche betigtingen zyn wanbedryven vergrooten' na hoofdstuk II. De versie van 1858 heeft weer meer annotaties, zo'n twintigtal. 'Alle ingrepen onderstrepen de didactische functie van het boekje nog sterker. De greep van de kerkelijke overheid is nog groter geworden'.³⁷

De didactische insteek is bij de uitgave van 1858 inderdaad nog groter. Zo begint elk hoofdstuk op een nieuwe pagina en wordt de start van een nieuw hoofdstukje mooi vormgegeven met middeleeuws aandoende initiaal (zie afb. 3, 'De vos besluit eindelyk ten hove te verschynen, en neemt afscheid van vrouw en kinderen'): 'De iconografische vernieuwingen structureren het verhaal nog duidelijker en geven het boekje nog meer didactische kwaliteiten', aldus Van Daele.³⁸

Het toevoegen van illustraties moest de jonge lezers – zelfs de 'luiste kinderen' – bovendien aanmoedigen om te leren:

'[...] en om het aen de jonge lezers des te bevalliger te maken, hebben wy het zorgelyk doen illustreren. Een werk van dien aard, met platen opgehelderd, lokt zoo tooverend tot het lezen, dat dikwerf de luiste kinderen zelf daerdoor aen het leeren graken'.³⁹

Afb. 3. Initiaal bij hoofdstuk 10 (editie 1858).

Deerlyk vastgeklemd in prangen ,
En verraderlyk gevangen.

Afb. 4. De dorpelingen vallen de beer
aan. Illustratie van Edouard Vermorcken.
Jan Frans Willems kan men herkennen
aan de bril.

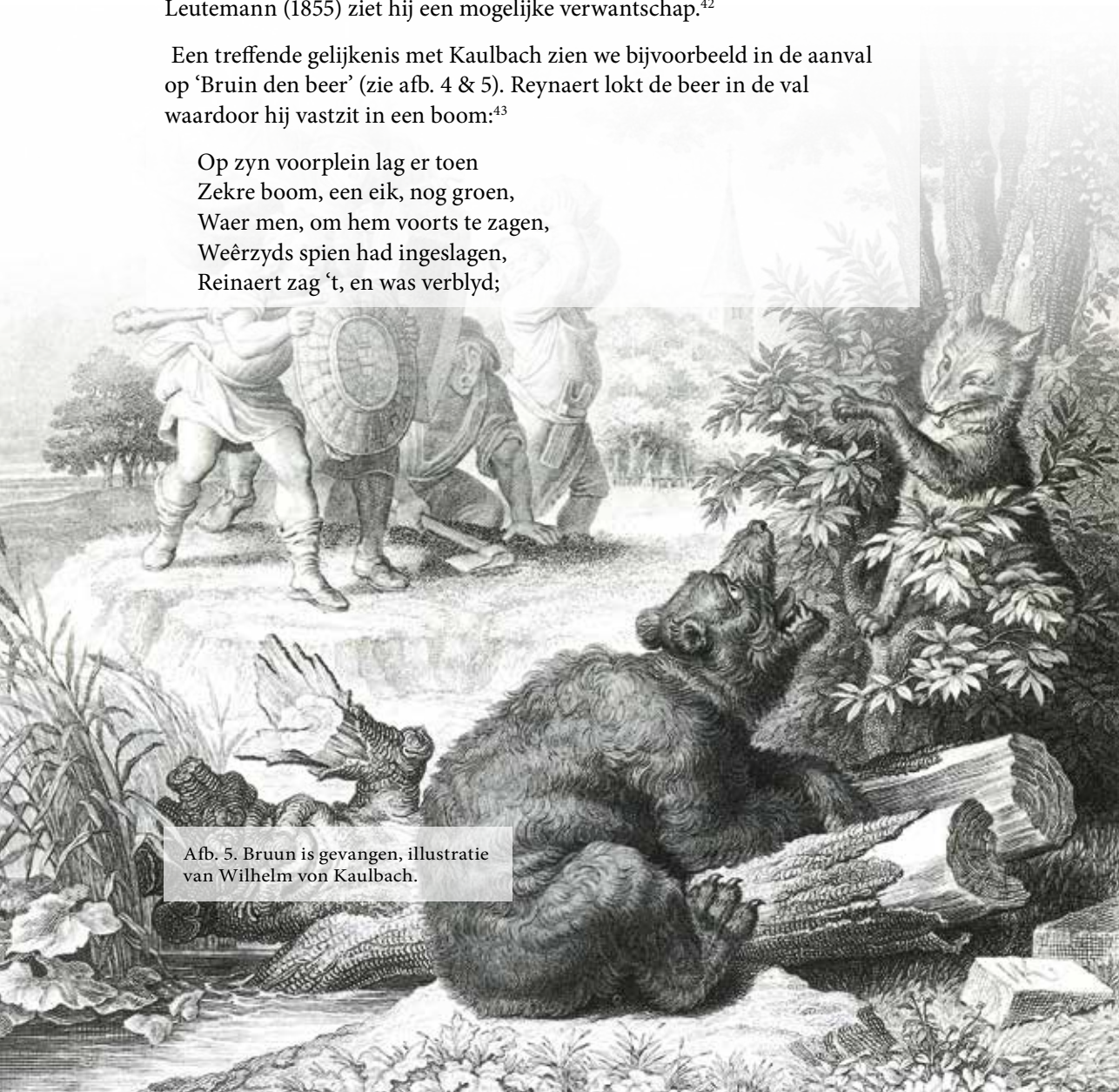
Van Daele kon de illustratoren identificeren. Op een titelplaat die bij veel overgeleverde versies ontbreekt, staat de maker van de houtsneden: 'E. Vermorcken sc[ulpsit]'. De houtsneden werden gemaakt naar tekeningen van 'De Doncker'. Onder de voorrede staat ook een medaillon met een portret van Willems in een lauwerkrans.⁴⁰ Van Daele linkt dit aan de gravure die Edouard Vermorcken maakte naar de medaille die in 1846 was ontworpen door J. en L. Wiener (een foto van de originele medaille staat naast de titelpagina in Bols 1909).⁴¹

Vermorcken werd geboren in Nieuwkerken-Waas in 1820 en stierf in 1906 in Edegem. Hij was leerling aan de Academie van Antwerpen. Later gaf hij les aan het Antwerpse Hoger Instituut, maar was hij als illustrator vooral werkzaam in het Brusselse. Vermorcken koos zijn illustraties in de 'Reynaertillustratietraditie'. Zo liet hij zich inspireren door het werk

van voorgangers en gebruikte hij verscheidene bronnen. Van Daele noemt Vermorcken in één adem met Jan Christoffel Jegher, Erasmus Quellijn de jongere (1651), en Wilhelm von Kaulbach (1846). Ook met Heinrich Leutemann (1855) ziet hij een mogelijke verwantschap.⁴²

Een treffende gelijkenis met Kaulbach zien we bijvoorbeeld in de aanval op 'Bruin den beer' (zie afb. 4 & 5). Reynaert lokt de beer in de val waardoor hij vastzit in een boom:⁴³

Op zyn voorplein lag er toen
Zekre boom, een eik, nog groen,
Waer men, om hem voorts te zagen,
Weêrzyds spien had ingeslagen,
Reinaert zag 't, en was verblyd;

Afb. 5. Bruin is gevangen, illustratie van Wilhelm von Kaulbach.

En hy sprak, om Bruin te lokken:
 “Lieve oom, hier zyn de brokken!
 Deze boom, van binnen hol,
 Is van lekkren honig vol [...]”⁴⁴

De beer wordt hierop aangevallen door een aantal burgers. Anders dan op de prent van Kaulbach zien we bij Vermorcken tussen die aanvallers Jan Frans Willems zelf. Volgens Van Daele een betekenisvolle toevoeging:

De Vlaamse *Reynaert* wordt een held die kan wedijveren met de Franse cultuur. Zo wordt *Van den vos Reynaerde* in de negentiende eeuw een taalpolitiek wapen tegen de allesoverheersende Franse invloed in Vlaanderen. Men begint zich te identificeren met *Reynaert*. Ook Willems werd met de vos geïdentificeerd. Zo portretteert E. Vermorcken Willems in 1858 (na Willems’ dood) tussen de aanvallers van Bruun. Een veelzeggend grapje...⁴⁵

Willems wapent zich met de *Reynaert* tegen de Franse macht. En dat lukte: zijn *Reynaert*vertalingen uit 1834 en 1839/1858 hebben een rol gespeeld in de totstandkoming van de Nederlandse standaardtaal en de spelling.⁴⁶ Even succesvol als *Reynaert* Bruun de boom in lokt, kon Willems bovendien zijn leespubliek verleiden. Zijn schooluitgave – een ‘tooverende’ lokroep tot lezen – verkocht als (honing)zoete broodjes.⁴⁷

NOTEN

- 1 Van Daele 1992, p. 36-37.
- 2 1995, p. 1058; 1996, p. 92.
- 3 Stynen 2011b, p. 293.
- 4 Van Daele 1995, p. 1058; 1996, p. 90, p. 93.
- 5 Van Daele 1995, p. 1066; 1996, p. 99.
- 6 Van Daele 1995, p. 1058, p. 1066-1067, p. 1070; 1996, p. 93, p. 100.
- 7 1996, p. 102.
- 8 Van Daele 1995, p. 1071; 1996, p. 93.
- 9 Van Daele 1995, p. 1067.
- 10 1858, p. VIII.
- 11 Stynen 2011b, p. 295.
- 12 Van Daele 1995, p. 1060; 1996, p. 94.
- 13 Stynen 2011b, p. 298; Van Daele 1995, p. 1058, p. 1060, p. 1071.
- 14 1858, p. VII; Van Daele 1995, p. 1058, p. 1060-1061, p. 1071; 1996, p. 94.
- 15 1858, p. IX.
- 16 Van Daele 1995, p. 1060-1062.
- 17 Deprez 1965; p. 133; Van Daele 1995, p. 1062.
- 18 Van Daele 1995, p. 1057-1058; 1996, p. 92, p. 94.
- 19 1839, p. 1.
- 20 Stynen 2011b, p. 300, p. 305, p. 307.
- 21 Stynen 2011a, p. 88-89.
- 22 Van Daele 1996, p. 91-92.
- 23 Stynen 2011b, p. 290.
- 24 1839, p. 2.
- 25 Van Daele 1995, p. 1062.
- 26 Van Daele 1995, p. 1062-1063; 1996, p. 96.
- 27 Willems 1858, p. VIII.
- 28 Van Daele 1995, p. 1062-1063, p. 1071; 1996, p. 94.
- 29 1839, p. 1.
- 30 1995, p. 1063.
- 31 Van Daele 1995, p. 1066.
- 32 1995, p. 1058.
- 33 Van Daele 1995, p. 1061-1062; 1996, p. 96.
- 34 Van Daele 1995, p. 1064.
- 35 Van Daele 1995, p. 1064-1065.
- 36 1995, p. 1070.
- 37 Van Daele 1995, p. 1070.
- 38 1995, p. 1067.

- 39 1858, p. VIII-IX.
 40 Van Daele 1995, p. 1067; 1996, p. 100.
 41 1995, p. 1067.
 42 1995, p. 1067.
 43 Van Daele 1995, p. 1067; 1996, p. 101.
 44 Willems 1858, p. 28-29.
 45 Van Daele 1992, p. 37.
 46 Van Daele 1992, p. 37; 1995, p. 1070.
 47 Willems 1858, p. VIII-IX.

LITERATUUR

Jan Bols, *Brieven aan Jan-Frans Willems*, Gent, Siffer, 1909.

Ada Deprez, *Brieven van, aan en over Jan Frans Willems (1973-1846). Algemene inleiding*, (Volume 2), Brugge, De Tempel, 1965.

Ludo Stynen, 'Anderhalve eeuw flirten met Willems. Het verhaal van een ideologische receptie', in: *Verlagen & Mededelingen van de KANTL*, 121 (2011) 1, p. 87-117. (= Stynen, 2011a)

Ludo Stynen, 'Van censuur en pragmatiek. Reinaert tussen Willems en Van Hemel', in: *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde*, 127 (2011) 3, p. 290-308. (= Stynen, 2011b)

Rik Van Daele, 'Van den vos Reynaerde. De vos die je ziet, ben je zelf', in: Dirk de Geest & Marc van Vaeck (red.), *Brekende spiegels. Beeldveranderingen in de Nederlandse literatuur*, Leuven, Peeters, 1992, p. 19-41.

Rik Van Daele, 'De gecastigeerde reus. Over de Reynaertbewerking voor schoolgebruik van J.F. Willems', in: *Huldealbum Jan Goossens*. Die Deutsche Bibliothek, Niebaum, Münster en Hamburg, 1995, p. 1057-1073.

Rik van Daele, "Van overspeligheên tot buitensporigheên." Over de wordingsgeschiedenis van de Reynaertbewerking voor schoolgebruik van Jan Frans Willems uit 1839', in: *Tiecelijn*, 9 (1996), p. 90-104.

